

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ З КОРИСЛИВОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ

Будяченко О. М.

Метою статті є репрезентація результатів емпіричного дослідження особливостей ставлення неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією до соціального середовища (узагальнене ставлення до соціальних об'єктів, яке розкриває специфіку міжособистісної взаємодії).

Показано, що основополагаючими чинниками зростання корисливої злочинності постають вікові особливості пубертатного періоду, різке погіршення економічної ситуації країни, падіння життєвого рівня та неможливість деяких підлітків законним шляхом задовольнити свої потреби.

Автор зазначає, що у неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією основні особистісні відхилення проявляються за показниками: ізоляція, соціальна дезадаптація, антигуманне ставлення до іншої людини як до цінності, чуттєво дефіцитарна поведінка, подання латентної криміногенності соціального середовища, які склали підсистеми взаємозалежних якостей (кореляційні плеяди), що мають криміногенне значення. Крім того, виявлено шість найбільш інформативних комплексів якостей, що характеризують глибинну структуру ставлення неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією до соціального середовища, як-от: Відчуженість, Деформація особи під впливом антисоціальної діяльності, Потреба в приналежності до групи, Міжособистісна поведінка у сфері контролю, яка визначається статусною позицією, Очікувана поведінка у сфері афекту та Патерн ставлення до іншої людини і самого себе.

Ключові слова: корисливі правопорушення, особистість неповнолітніх правопорушників, ставлення до соціуму, дезадаптація, криміногенність середовища.

Budyachenko O. M. Peculiarities of the attitude towards the social environment of juvenile delinquents with selfish orientation

The purpose of the article is to represent the results of an empirical study of the characteristics of the attitude of juvenile delinquents with self-interested orientation towards the social environment (generalized

attitude towards social objects, which reveals the specifics of interpersonal interaction). It is shown that the fundamental factors of the growth of self-interested crime are the age characteristics of the puberty period, the sharp deterioration of the country's economic situation, the drop in the standard of living, and the inability of some teenagers to meet their needs legally.

The author notes that in juvenile delinquents with selfish orientation, the main personality deviations are manifested by indicators: isolation, social maladaptation, inhumane treatment of another person as a value, emotionally deficient behavior, presentation of latent criminogenicity of the social environment, which made up subsystems of interdependent qualities (correlation constellations), which have criminogenic significance.

In addition, the six most informative sets of qualities characterizing the deep structure of the attitude of juvenile delinquents with a self-serving orientation towards the social environment were identified, such as: Alienation, Deformation of the person under the influence of antisocial activity, The need to belong to a group, Interpersonal behavior in the sphere of control, which determined by status position, Expected behavior in the sphere of affect and Pattern of attitude towards another person and oneself.

Key words: self-interested offenses, personality of juvenile offenders, attitude to society, maladjustment, criminogenicity of the environment.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасний період характеризується значним зростанням злочинності серед неповнолітніх та особливо такого її різновиду, як корислива. Основним чинником зростання цього виду злочинності нині є вікові особливості неповнолітніх, які перебувають у пубертатному періоді, різке погіршення економічної ситуації країни, падіння життєвого рівня більшості сімей та неможливість деяких підлітків законним шляхом задовольнити свої потреби.

Актуальність проблеми визначається не тільки безпосереднім збитком, який заподіяно протиправними діями неповнолітніх, але й тим, що особистість неповнолітнього злочинця, є своєрідним ядром проблеми злочинності взагалі,

а її вивчення та профілактика - одним з вузлових питань боротьби з цим видом злочинності у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська юридична та психологічна наука має досвід дослідження причин та джерел злочинності неповнолітніх (Р.І. Благута [1], В.Й. Бочелюк [2], В.М. Мельничок [3], О.В. Мушинська [4], Л.М. Раєцька [5] та ін.). Основними напрямками наукових пошуків є: криміналістична характеристика вікових особливостей криміногенної поведінки неповнолітніх (В.М. Мельничок [3]), актуальні проблеми боротьби зі злочинністю молоді та неповнолітніх (В.Й. Бочелюк [2], Л.М. Раєцька [5]), гендерна специфіка сивої сфери неповнолітніх правопорушників (О.В. Мушинська [4]), психологічні засади профілактичної роботи з делінквентними неповнолітніми (Р.І. Благута [1]) тощо.

На думку низки науковців, шлях від формування неповнолітніх як об'єктів суспільних відносин та до моменту становлення їх як суб'єктів цих відносин є складним та проблемним. Як відмічає В.М. Мельничок, протягом цього онтогенетично та соціально складного процесу неповнолітній формується як соціально орієнтований член суспільства, соціалізація якого відбувається під впливом різноспрямованих та дискордантних чинників соціуму щодо функціонування індивідуальних соціально-психологічних механізмів засвоєння інформації [3].

Ми цілком погоджуємося з думкою вченого, що останнім часом суттєві зміни в психофізичному та соціальному розвитку неповнолітніх впливають на формування мотивацію їх поведінки, в тому числі й злочинної: якщо в класичній юридичній психології кримінальні правопорушення проти власності вчинялися, переважно, з мотивів солідарності з друзями, бажанням самоствердження (В.Й. Бочелюк [2]), то на сьогодні домінуючою є корислива мотивація (В.М. Мельничок [3], О.В. Мушинська [4]).

В цьому контексті Л.М. Раєцька наголошує на темпоральності злочинності неповнолітніх, яка відображає потрійний стан кримінальної культури: її минуле, сьогоднішнє та майбутнє [5]. Тому ключем до вивчення корисливих кримінальних правопорушень неповнолітніх злочинців та механізмів формування особистості неповнолітнього злочинця стає врахування ювенальною юстицією основних вікових особливостей становлення особистості, як-от: суперечливість та нестійкість поведінки, висока сензитивність, коливання емо-

цій, не сформованість самооцінки а, відповідно, послідовної та чіткої лінії поведінки, відсутність стійких інтересів (В.Й. Бочелюк [2]). Всі ці особливості неповнолітнього провокують глибокий вплив на його внутрішній світ та поведінку різних, іноді випадкових обставин [2].

Таким чином, дослідження вікових особливостей формування особистості є однією з найважливіших умов вирішення проблем, пов'язаних із злочинністю неповнолітніх, зокрема і формуванням особистості неповнолітнього злочинця. При цьому, підвищеної уваги потребує значне коло питань, зокрема: тенденції динаміки злочинності неповнолітніх та її частка в структурі загальної злочинності, чинники впливу на процес формування злочинної мотивації, способи втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, шляхи вдосконалення правоохоронних органів та громадських організацій щодо запобігання злочинності неповнолітніх [2].

Метою цієї статті є вивчення особливостей ставлення неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією до соціального середовища (узагальнене ставлення до соціальних об'єктів, яке розкриває специфіку міжособистісної взаємодії).

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилося у Центрі ювенальної пробації м. Одеса. В дослідженні були задіяні 2 групи порівняння: неповнолітні чоловічої статі у віці від 15 до 17 років, які скоїли корисливі правопорушення (62 особи) та законослухняні неповнолітні чоловічої статі у віці від 15 до 17 років (50 осіб). Методичний комплекс склали: тест СМОЛ, опитувальник міжособистісних відносин FIRO-V В. Шутца, наші модифікації методики «Людина як цінність» Н.І. Кашинової та методики дослідження загальної самооцінки та оцінювання уявлень неповнолітнього про рівень латентної криміногенності соціального середовища.

Виявлення ступеня відхилення від нормативного ставлення до соціального середовища в експериментальній групі проводилося виходячи з результатів порівняльного експерименту. До емпіричних змінних нами були віднесені показники, які розкривають суттєві особливості даного ставлення: базові міжособистісні потреби у включенні, контролі та афекті (виражена поведінка й та, яку потребують), ставлення до іншої людини як до цінності, соціальна дезадаптація, ізоляція, рівень латентної криміногенності соціального середовища, що суб'єктивно оцінюється.

Статистична обробка даних була спрямована на виявлення достовірності відмінностей за аналі-

зованими показниками. Відмінності визначалися залежно від характеру розподілу, за допомогою t-критерію Стьюдента та критерію Манна - Вітні.

Як показують отримані результати, у неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією виражений високий рівень статистично значущих відхилень за показниками: ізоляція, соціальна дезадаптація, антигуманне ставлення до іншої людини як до цінності, чуттєво дефіцитна поведінка, подання латентної криміногенності соціального середовища (таблиця 1).

Як ми бачимо з таблиці 1, підвищення значень в експериментальній групі за шкалою «Соціальна дезадаптація» розкриває такі риси неповнолітніх правопорушників, як: порушення механізму прогнозування власних вчинків, неприйняття суспільних норм та вимог та вороже ставлення до них як підґрунтя асоціальності.

Ми припускаємо, що посиленню соціальної дезадаптації сприяє також і підйом профілю за шкалою «Ізоляція», що свідчить про «занурення в себе», своєрідність установок і суджень як результат відриву від соціальної реальності.

У неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією також зафіксовано зниження значень за показником «Очікування емоційно теплих ставлень з боку оточуючих», що характеризує їхню потребу в афекті та відображає наявність чуттєво дефіцитарної поведінки, яка проявляється в ослабленні емоційної прихильності, прагненні уникати близьких особистих відносин із оточуючими тощо. Це має особливе значення, оскільки утруднюється емпатична ідентифікація з іншими людьми та формується нездатність неповнолітніх правопорушників до співчуття.

Про порушення сприятливих міжособистісних відносин у неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією свідчить і притаманний їм рівень гуманістичного ставлення до іншої людини як до цінності. Цей показник є вкрай важливим, оскільки він є критерієм нормального/аномального розвитку особистості: чим ближче ставлення до іншої людини як до засобу задоволення особистих потреб та інтересів, тим глибший ступінь особистісної патології.

Дослідження показало, що взаємодія з іншими людьми у неповнолітніх правопорушників ґрунтується на уявленні про них як про егоїстичні, жорстокі, агресивні, недобррозичливі, нещирі, безвідповідальні. Це також свідчить про виражену викривленість їх соціального розвитку, глибокий ступінь особистісної патології.

Аналіз суб'єктивно оцінюваного рівня латентної криміногенності соціального середовища свідчить, що неповнолітні правопорушники мають тенденцію сприймати оточуючих як потенційно криміногенних, схильних до скоєння корисливих правопорушень. Показово, що вони приписують риси криміногенності в середньому 65% оточуючих людей, а майже третина їх оцінюють цей рівень як гранично високий (вище 80%).

Для вивчення латентної структури відносин неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією до соціального середовища було проведено кореляційний аналіз. До основних змінних були віднесені всі показники, що вивчалися в порівняльному дослідженні; крім того, як додаткові були введені особистісні характеристики, які відіграють важливу роль у регуляції соціальної поведінки (самооцінка, ригідність), а також показник тривалості протиправної діяльності.

Таблиця 1

Статистична оцінка відмінностей в розподілі показників особистісних характеристик неповнолітніх в групах порівняння

Особистісні характеристики	Значення статистичних критеріїв	Достовірність відмінностей (p)
Ізоляція	t= -3,211	0,002**
Соціальна дезадаптація	t= -4,972	0**
Ставлення до іншої людини як до цінності	t= -3,159	0,002**
Уявлення про латентну криміногенність соціального середовища	U= 804	0,050*
Прагнення включення до групи	t = 1,700	0,091
Потреба бути прийнятим групою	t= 1,293	0,201
Схильність до встановлення емоційно близьких відносин з іншими людьми	t = -0,122	0,903
Очікування емоційно теплих ставлень з боку оточуючих	t = -5,634	0**
Прагнення до ведучої ролі в групі	t = 1,633	0,106
Залежність, підкорюваність	t= 1,011	0,063

Примітка: t – значення критерій Стьюдента; U – значення критерій Манна – Уитні; * – p<0,05; ** – p<0,01.

На підставі результатів кореляційного аналізу у структурі особистості неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією було виявлено підсистеми взаємозалежних якостей (кореляційні плеяди), що мають криміногенне значення. Так, зокрема, до однієї кореляційної плеяди увійшли показники Соціальна дезадаптація, Ізоляція, Ригідність, Самооцінка.

Позитивна кореляція перших трьох показників ($p < 0,01$) розкриває суттєву детермінанту протиправної поведінки, що визначається порушенням соціальної пристосованості, ригідністю мислення та афекту, відривом від соціальної реальності. Негативна кореляція зазначених характеристик з показником Самооцінка ($p < 0,01$) свідчить про посилення даних негативних проявів при зниженні самоповаги, що розкриває провідну роль саме негативного самоставлення у розвитку протиправної поведінки неповнолітніх.

На наш погляд, інформативним є також взаємозв'язок таких показників, як-от: Тривалість протиправної діяльності, Уявлення про латентну криміногенність соціального середовища, Залежність ($p < 0,01$). Ця плеяда розкриває тенденції деформації особистості неповнолітнього правопорушника під впливом тривалої протиправної діяльності. Зазначені тенденції полягають у підвищенні суб'єктивно оцінюваного рівня латентної криміногенності соціального середовища, а також у розвитку встановлення опозиційності у відносинах з іншими людьми.

Для подальшого виявлення найбільш інформативних комплексів якостей, що характеризують глибинну структуру відношення неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією до соціального середовища, було проведено аналітичну обробку даних методом головних компонентів.

В результаті було виділено шість основних чинників.

1. Відчуженість (19,7%) представлена показниками Соціальна дезадаптація, Ізоляція, Ригідність. Зв'язок Соціальної дезадаптації та Ізоляції вже був нами виявлений в результаті кореляційного аналізу та інтерпретований в аспекті детермінації протиправної поведінки. Вхідження названих показників, поряд з ригідністю, в єдиний чинник дозволяє розглядати це поєднання як дуже важливу підсистему взаємопов'язаних якостей, які функціонують у структурі особистості неповнолітнього правопорушника в «режимі» взаємодії та визначають інші показники.

Найбільшу вагу в даному чиннику (0,912) має Ізоляція, що свідчить про відірваність від соціальної реальності, труднощі в оцінюванні міжособистісних відносин та соціальних експектацій, високого ступеня розбіжності суб'єкта з навколишнім середовищем та загальноприйнятими нормами. Ми можемо припустити, що Ізоляція у поєднанні із соціальною дезадаптацією і ригідністю, мабуть, вказує на наявність у структурі особистості неповнолітнього правопорушника особливої системної якості - відчуженості, яка є проявом таких специфічних життєвих відносин суб'єкта зі світом, у яких він протиставляє себе іншим людям, відчуваючи у своїй ту чи інший ступінь своєї відокремленості.

Відчуженість виступає чинником, який ускладнює емпатичну ідентифікацію з іншими людьми і тим самим полегшує здійснення антигуманних дій щодо до них.

2. Деформація особи під впливом антисоціальної діяльності (16,3%) містить три основні змінні: Тривалість протиправної діяльності, Уникнення контролю та Уявлення про латентну криміногенність соціального середовища. Взаємозв'язок зазначених показників відображає вплив протиправної діяльності на деформацію особистості неповнолітнього правопорушника.

З найбільшою вагою (-0,766) в даний чинник увійшла Залежність, причому негативний знак її ваги свідчить про значущість протилежного полюса - Уникнення контролю. Особливе значення даної характеристики стає зрозумілим, якщо порівняти особистість неповнолітнього правопорушника з системою, яка саморозвивається, у якій тим яскравіше виражено прагнення до самозбереження і протидії зовнішнім чинникам, чим більше вона сформована. Отже, аналізований чинник відображає передусім цілісність і стійкість криміногенної деформації особистості неповнолітнього правопорушника, які формуються в процесі протиправної діяльності.

3. Потреба в приналежності до групи (12,3%) містить в собі дві змінні: Потреба бути прийнятим групою та Схильність до встановлення емоційно близьких відносин з іншими людьми (відображає найважливішу психологічну потребу неповнолітнього правопорушника - у приналежності до групи, у якій він міг би задовольнити свої основні психологічні потреби: у спілкуванні, у прийнятті та схваленні, в особистісній цінності і самоповазі тощо).

Як правило, референтною для неповнолітнього правопорушника стає група з антисоціальною

спрямованістю, членів якої поєднує насамперед спільна антисоціальна та антигромадська діяльність. Отже, у цьому чиннику відображаються афіліаційні настанови неповнолітніх правопорушників.

4. Міжособистісна поведінка у сфері контролю, яка визначається статусною позицією (10,3%). У цей чинник увійшов лише один показник - Прагнення до ведучої ролі в групі, який розкриває поведінку індивіда у сфері контролю (за У. Шутцем), що пов'язане з установкою на домінування або підпорядкування міжособистісних відносинах.

Ми бачимо, що характеристика Домінування - Підпорядкування представлена в структурі особистості неповнолітнього правопорушника щодо самостійної підсистеми.

Самостійність цієї якості, на нашу думку, пояснюється тим, що вона визначається насамперед статусом неповнолітнього правопорушника у багатостатусній ієрархічно організованій антисоціальній групі, і тим самим має переважно зовнішню, а не внутрішню детермінацію.

5. Очікувана поведінка у сфері афекту (9,3%) також представлена лише одним показником - Очікування емоційно теплих ставлень з боку оточуючих, що характеризує аспект міжособистісного поведінки індивіда у сфері афекту, пов'язаний з очікуваним ставленням із боку оточуючих (за У. Шутцем).

Ми бачимо, що в структурі особистості неповнолітнього правопорушника ця характеристика, як і попередня, є досить автономною, інтегрованою у самостійну підсистему. Можна припустити, що виявлена автономність визначається несвідомим характером прояви цієї особистісної якості, що пов'язано з особливостями ранньої соціалізації неповнолітніх правопорушників, і зокрема з пережитою більшістю з них у дитинстві емоційною депривацією.

Це, можливо, і визначило типовий та стійкий спосіб поведінки у афективній сфері, пов'язаний з відсутністю очікування теплих емоційних відносин із боку оточуючих.

6. Патерн ставлення до іншої людини і самого себе (8,3%) містить в собі дві змінні: Самооцінка та Ставлення до іншої людини як до цінності та має як позитивний, так і негативний полюси: на позитивному полюсі самоповага поєднується з повагою до іншої людини (сприятливий варіант розвитку особистості), на негативному - відсутність поваги до себе поєднується з антипатією до іншої людини та очікуванням зневаги від цього іншого (суперечливий варіант у розвитку особистості).

У неповнолітніх правопорушників з низькими оцінками за цим чинником самонеприйняття поєднується з неприйняттям інших людей, приниженням їхньої цінності, ставленням до них як до «речі», засобу задоволення своїх особистих потреб та інтересів.

Ми вважаємо, що описані чинники можна розглядати як інтегральні психологічні утворення, що характеризують латентну структуру відносин неповнолітнього правопорушника з корисливою орієнтацією до соціального середовища з точки зору його суттєвих особливостей.

Цікавим є виявлення різних типів неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією, що відрізняються за особливостями ставлення до соціального середовища.

Результати кластеризації свідчать, що провідним параметром внутрішньо-групової диференціації неповнолітніх правопорушників виступили показники, пов'язані з криміногенною деформацією особистості - Уявлення про латентну криміногенність соціального середовища та Тривалість протиправної діяльності. Крім того, суттєвими показниками цієї диференціації виступили також показники Ставлення до іншої людини як до цінності та Самооцінка. У результаті було виділено чотири різні групи.

Перша група представлена неповнолітніми правопорушниками з найменшою особистісною деформацією. Патерн ставлення до іншої людини і самого себе тут є найбільш розвиненим серед усіх виділених та характеризується відносно сприятливим ставленням до іншої людини у поєднанні із відносно сприятливою самооцінкою. Показники криміногенності в даній типологічній групі найнижчі, що дозволяє розглядати її як найменш криміногенну.

У неповнолітніх правопорушників другої групи патерн ставлення до іншої людини і самого себе представлений суперечливим варіантом розвитку особистості, при якому відсутність поваги до себе поєднується з антипатією до іншої людини. Цей патерн може бути схарактеризований позицією «Я поганий, ви погані», що можна розглядати як початок антисоціальної спрямованості.

Оскільки показники криміногенності тут є відносно низькими, можна припустити, що антисоціальна поведінка неповнолітніх правопорушників визначається глибоким внутрішньо особистісним конфліктом з неприйняттям як себе, так і оточуючих людей.

У неповнолітніх правопорушників третьої групи патерн ставлення до іншої людини і себе харак-

теризується низьким рівнем гуманістичного ставлення до іншої людини як до цінності і середнім рівнем самооцінки. Цей патерн близький до позиції «Я хороший, ви погані», яку можна розглядати як найбільш типову для правопорушника. Підвищені значення показників криміногенності дозволяють оцінювати цю типологічну групу як криміногеннішу порівняно з двома розглянутими раніше.

Можна припустити, що тут проявляється ефект певного підвищення самооцінки під впливом тривалої протиправної діяльності.

Подібною до попередньої є четверта група, представникам якої також притаманне антигуманне ставлення до іншої людини як до цінності та середня самооцінка. Однак показники криміногенності у цій групі є найвищими серед усіх розглянутих груп, що свідчить про стійку антисоціальну орієнтацію неповнолітніх правопорушників цього типу.

Висновки. Емпіричним шляхом виявлено шість найбільш інформативних комплексів якостей, що характеризують глибинну структуру ставлення неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією до соціального середовища, як-от: Відчуженість, Деформація особи під впливом антисоціальної діяльності, Потреба в приналежності до групи, Міжособистісна поведінка у сфері контролю, яка визначається статусною позицією, Очікувана поведінка у сфері афекту та Патерн ставлення до іншої людини і самого себе.

На підставі виділених комплексів якостей неповнолітніх правопорушників створена типологія, яка дозволяє зробити висновок про те, що у внутрішньо-груповій диференціації неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією з показниками, що відображають особливості

їхнього ставлення до соціального середовища (Уявлення про латентну криміногенність соціального середовища та Ставлення до іншої людини як до цінності) важлива роль належить показнику Самооцінка, що свідчить про щільний зв'язок ставлення до інших та самовідношення. Описані групи можуть бути розглянуті як операційні типи неповнолітніх правопорушників з корисливою орієнтацією та використані у практичній роботі.

Література

1. Благута Р.І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 19.00.06 Київський національний ун-т внутрішніх справ. К., 2006. 175 с.
2. Бочелюк В. Й. Юридична психологія. К.: Центр учбової літератури, 2018. 336 с.
3. Мельничок В.М. Криміналістична характеристика вікових особливостей криміногенної поведінки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 47. С. 166-173.
4. Мушинська О.В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06. Х., 2005. 171 с.
5. Раєцька Л.М. Проблеми боротьби зі злочинністю молоді та неповнолітніх. *Юридичний журнал*. 2012. № 11. С. 14-18

Будяченко О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології
Одеського державного університету
внутрішніх справ